

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОПЕРИ

Розглядаються історико-культурні аспекти формування української опери в контексті процесів національного відродження періоду кінця XVIII — середини XIX ст.

Ключові слова: українська опера, національне відродження, музична культура.

Рассматриваются историко-культурные аспекты формирования украинской оперы в контексте процессов национального возрождения периода конца XVIII — середины XIX в.

Ключевые слова: украинская опера, национальное возрождение, музыкальная культура.

The article deals with the historical and cultural aspects of the Ukrainian opera creation in the context of the national regeneration processes of the end of XVIII — the middle of XIX cent. period.

Key words: Ukrainian opera, national regeneration, musical culture.

У наш час, що вже утвердився в назві «пострадянського», в українському музикознавстві чітко висунулися проблеми, пов'язані з вибудовуванням нового, політично незаангажованого погляду на вітчизняну музичну спадщину та творчість сучасних українських композиторів і музикантів у контексті загальноєвропейської культурної традиції. У цьому напрямі вагомий внесок належить працям з українського етномузикознавства й музичної фольклористики (Ф. Колесси, К. Квітки, С. Грици, А. Іваницького, В. Осадчої та ін.). У 90-ті рр. XX — на початку XXI ст. вийшли друком нові ґрунтовні праці з вітчизняного музикознавства (Л. Корній, С. Павлишин, М. Черкашиної, М. Загайкевич, Л. Кияновської, О. Цалай-Якименко, М. Черепаніна, М. Ржевської та ін.), зокрема вокалознавства (В. Антонюк, М. Жишкович, І. Присталова та ін.). Утім проблема осмислення української музичної, в тому числі оперної творчості, в контексті загальноєвропейського культурного процесу потребує подальшої поглибленої розробки й узагальнення, що й зумовлює актуальність тематики цієї статті. З вищезазначеного походить мета статті: висвітлення історико-культурних аспектів формування української опери у зв'язку з процесами національного відродження, які відбувалися в Україні з кінця XVIII ст.

Формування й становлення національної української композиторської та виконавської шкіл відбувалися в XIX ст. Об'єктивне висвітлення загальноукраїнського культурно-мистецького процесу можливе тільки за умови врахування специфіки суспільно-політичних умов, у яких перебувала українська етнічна територія, порізнена в минулому політичними кордонами кількох держав.

Слід зазначити, що наприкінці XVIII ст., коли в багатьох європейських країнах розпочався процес національного відродження, українська етнолінгвістична територія перебувала в межах двох багатонаціональних феодально-кріпосницьких імперій: Російської та Австрійської (до Першої світової війни).

Поступово, від останньої третини XVIII ст. до кінця першої третини XIX ст. завершилося знищення української державності та решток автономії України. Після ліквідації Гетьманщини (1764) та зруйнування Запорізької Січі (1709, 1775), юридичного оформлення кріпосного права на Лівобережжі і Слобожанщині (1783), скасування чинності Магдебурзького права по містах на лівобережній Україні (1831) [3, с. 511], (у Києві в 1835), та Литовського Статуту в судах (1840) [6, с. 254] Україна фактично перетворилася в безправну колонію величезної євразійської імперії — Росії. На колоніальному становищі опинилися й західноукраїнські землі, які перебували в складі Австрійської монархії. В обох імперіях розгалужений бюрократичний апарат повністю контролював усі сторони життя суспільства.

Під проводом російського царату руйнується традиційна українська освітня система. Ще в середині XVII ст. архidiaкон і письменник Павло Алепський у мандрівних записках «Подорож Антиохійського патріарха Макарія» відзначав високу грамотність українського населення. Упродовж наступних ста років шкільна освіта надалі розвивалася, «кожне село мало тоді свою школу» [9, с. 95]. Та на початок XIX ст. завдяки антиукраїнській соціально-економічній політиці російських імператорів та уряду стан нижчої освіти в Україні докорінно змінився. Так, професор І. Огієнко відзначав: «На просторі теперішніх Чернігівського, Гродненського та Сосницького повітів р. 1768 було 134 школи і одна школа припадала на 746 душ населення; через 100 років, р. 1875, на цій самій землі шкіл вже тільки 52, і одна школа припадає на 6730 душ, цебто за сто років шкіл стало втричі менше, тоді як людність зросла вдсятеро...» [9, с. 95]. Широка русифікація шкільної освіти в Україні провадилася ще від часів створення за наказом Катерини II «Комісії для заведення в Росії народних училищ» (1782). Згодом, у 1804 р., царський уряд видав спеціальний указ, що забороняв навчання українською мовою [12, с. 97], її використання зберігалось виключно в народному середовищі.

На територіях Правобережної України та Галичини, які в XVIII ст. належали до Речі Посполитої (до її поділів 1772-1795 рр.), планомірно провадилося ополячення українського населення. Поступово «польська мова на західних землях стала мовою вищих шарів і культурного громадянства, а українська залишилася тільки в устах соціальних низів», — відзначав історик [6, с. 231].

Наприкінці XVIII ст. після трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) більшість українських земель відійшли до Російської імперії; Галичина та Буковина — до Австрійської (Закарпаття перебувало під її владою з кінця XVII ст.). Катерина II та її наступники не змінювали суспільного устрою на своїх нових територіях, залишивши, таким чином, провід за польським панством; однак зміни відбулися

в релігійній ситуації у зв'язку з широким упровадженням російського державного православ'я замість пануючого раніше на теренах Речі Посполитої католицького та поширеного серед українського населення греко-католицького віросповідань. Почало розвиватися шкільництво, втім суто польського спрямування, ставши провідником національної польської культури. Таке становище залишалося до національно-визвольного повстання 1830-1831 рр., після якого польські школи були закриті та переформовані на російські гімназії, як закрито й більшість римо-католицьких монастирів на Правобережній Україні [3, с. 506]. Таким чином, польські культурні впливи було значно зменшено, втім для розбудови національної української культури урядом не було вжито аніяких заходів.

Західна Україна, яка за останньої чверті XVIII ст. опинилася під владою монархії Габсбургів, перебувала на той час у стані вкрай економічно виснаженому та занепадому. Згодом просвітницькі реформи імператриці Марії Терезії та її сина імператора Йосифа II викликали деяке піднесення економіки та соціальної сфери життя населення того краю, українці отримали певні можливості для національного розвитку. Вже в 1774 р. було введено три види народних шкіл: «1) однокласові «парафіяльні», з наукою рідною мовою, 2) трикласові «тривільні» й 3) чотирикласові «нормальні» з наукою німецькою мовою. Як «рідна мова» була допущена й українська, властиво церковнослов'янська з українською вимовою» [3, с. 526-527]. У цілому, наприкінці XVIII ст. та впродовж першої половини XIX ст. культура й освіта української громади Західної України, більшість якої становило селянство, були під проводом уніатської греко-католицької церкви. Підвищенню освітнього та загальнокультурного рівня греко-католицького духовництва сприяло відкриття нових духовних навчальних закладів для галичан та закарпатців (греко-католицька Генеральна семінарія *Barbareum* (Відень, 1774-1784), Центральна духовна Семінарія (Львів, 1783)) та університету з викладанням німецькою мовою (на теологічному факультеті — латиною) у Львові (1784) [3, с. 526-527; 10, с. 344]. Таким чином, поряд з поширенням наприкінці XVIII ст. засад німецької освіти та культури в українських провінціях Австрійської імперії автотонне населення мало, хоча й незначні, можливості для розвитку власної народності, мови та культури.

Того ж часу, на рубежі XVIII–XIX ст. культура українського народу на теренах Російської імперії розвивалася в умовах постійних утисків з боку самодержавної влади, на той час склалася практично кризова ситуація, коли власне постало питання про саме існування національної української культури. «Духовний гніт, що був нестерпним у столицях, виявлявся втричі нестерпнішим у провінції, на яку перетворила Україну імперська влада», — зазначає видатний історик культури М. Попович [10, с. 320]. Втім саме з того часу розпочинається процес українського культурного ренесансу.

Українське відродження, як і національне відродження інших народів Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, історично пов'язане з процесом зміни європейської середньовічної цивілізації на

капіталістичну, поступовим поширенням нової західноєвропейської моделі суспільного життя; національне пробудження формувалося в той час як протипага тяжкому соціально-економічному та політичному становищу й культурному занепаду, в яких опинився в останні десятиріччя XVIII ст. поневолений український народ. Визначний український мовознавець та історик церкви професор І. Огієнко відзначав: «З самого кінця XVIII віку та з початку XIX, коли скрізь по слов'янських землях прокотився рух національного відродження, цей рух захопив і Україну, вже тоді добре роз'їжджену державним нівелюванням та русифікацією. Стара Україна прокинулася і одразу ж твердо стала на міцний народний ґрунт» [9, с. 66]. Разом з тим, як указував один з найавторитетніших представників зарубіжного історичного українознавства І. Лисяк-Рудницький, важливу роль у зародженні процесу українського національного пробудження відігравали історичні козацькі традиції. Він відзначав: «Початки новітнього національного руху лежали в тих областях України, де козацькі традиції були найсильніші, і більшість провідних постатей первісно вийшла з нащадків козацької старшини» [7, с. 19].

У розвитку нової вітчизняної культури того часу вагому роль відігравали ідеї Просвітництва та романтизму. У літературі початок українського національного відродження пов'язаний з появою першого видання україномовного твору — «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.) та творчістю його послідовників: Г. Квітку-Основ'яненком, П. Гулаком-Артемовським і Харківським гуртком літераторів. Науковою базою, що стимулювала їх зусилля, був заснований 1805 р. Харківський університет. 1819 р. І. Котляревський для полтавського театру створив першу «малоросійську оперу» «Наталка Полтавка» та водевіль «Москаль-чарівник», які дуже скоро збагатили репертуар українських театральних труп.

Національно-культурне відродження в Галичині пов'язане з діяльністю так званої «Руської трійці», до якої належали вихованці Львівської семінарії М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький; вони видали першу в Галичині книгу українською мовою — альманах «Русалка Дністрова» (1837), започаткувавши західноукраїнський літературний, а згодом і національний ренесанс. У дні революційних подій «Весни народів» (1848-1849) Я. Головацький відзначав провідну роль галицького українства в розбудові національного відродження всієї української нації. «Галицькі Русини, — писав він, — як нині видиться, мають призначення, в крузі одноплемінних слов'янських народів розвинути свою родиму словесність, своє питоме життя, поповнити тую розгрань, яка між Слов'янами без них появляється, впливати на освіту мільйонів свого племені і переносити європейську просвіту тихим розвоєм на весь південноросійський народ» [11, с. 165]. Хоча революція в Габсбурзькій імперії за рік була придушена, втім основним її здобутком стало скасування панщини, що відкривало нові можливості для соціально-економічного розвитку народів багатонаціональної країни та сприяло відродженню й розбудові їх культурного життя, зокрема української громади.

На думку визначного українського історика Д. Дорошенка, українське національне відродження «мало своє джерело, з одного боку, в історичній традиції, а з другого — в пробудженні почуття своєї народності» [3, с. 496]. Національна історична традиція збереглася на Лівобережжі в політичних утвореннях, які протягом тривалого часу залишалися автономними в Російській імперії: Гетьманщині або Малоросії, Слобідській Україні та Запорізькій Січі. Це сприяло тому, що саме тут відроджувалася національна культура.

Значну роль у посиленні інтересу до історичного минулого українського народу відіграли події, пов'язані з перетворенням козацької старшини в дворянство. За рескриптом 1781 р., «розбір дворянства» в Малоросії повинен був розпочатися одразу за введенням «установлення про губернії» [8, с. 43], яке відбулося в 1782 р. З відкриттям малоросійських дворянських депутатських зборів значна кількість претендентів на привілейований стан заявила про свої права і одержала дворянські грамоти. Втім імперська канцелярія поставила під сумнів право нащадків козацьких старшин на дворянський статус. На ниві захисту дворянських свобод виникає цілий рух, що ґрунтується на історичних традиціях й всі свої вимоги базує на історично-правових доказах. Ця боротьба викликала в українському суспільстві особливий інтерес до історії козацької України та відіграла першорядну роль у питанні оживлення українських історичних традицій.

Другим чинником національного пробудження стала ідея народності, що зародилася в другій половині XVIII ст. на Заході Європи, та виявилася в інтересі до національного минулого, народної мови й творчості, народного побуту тощо. Наприкінці XVIII — початку XIX ст. вийшли друком праці в галузі української історії, філології, етнографії, літератури тощо; зацікавлення історичним минулим народу стало одним із головних елементів українського романтизму. Національне відродження в першій половині XIX ст. набуло суто культурницького характеру. Так, у цей час багато молодих людей-романтиків (серед них — М. Костомаров, Я. Головацький та ін.) починають ходити по селах, збирають та публікують місцевий фольклор. Наприклад, Я. Головацький для запису народних пісень і переказів «пустився пішки в Стрийщину, Станіславщину, Коломиїщину і зайшов аж на Буковину» [11, с. 69]. У середині 40-х рр. XIX ст. українське національне відродження активізується, що насамперед виявилось у створенні першої національної політичної організації — Кирило-Мефодіївського братства (1846-1847), до якого входили видатні представники української інтелігенції: М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Гулак та ін. Після арешту братчиків український національний рух був придушений практично до входження на престол Олександра II (1855), початок царювання якого ознаменувався ліберальними державними реформами, у зв'язку з чим знову почали зростати український національно-патріотичний рух та культурне відродження.

Посилення інтересу до української народної музичної творчості в широких культурних колах Російської імперії сприяв друк статті великого М. Гоголя «Про малоросійські пісні» (1833), де стверджува-

лися художня та історична значущість української пісні, нерозривно пов'язаної з життям народу. «...Пісні для Малоросії — все: і поезія, й історія, й батьківська могила», — писав М. Гоголь [2, с. 93]. Тогочасні збирачі народної музичної творчості щиро захоплювалися нею, виходять друком збірки українських народних пісень та дум (М. Цертелєва (Церетелі) (1819), М. Максимовича (1827, 1839, 1842), М. Максимовича й О. Аляб'єва (1834), Вацлава з Олеська (1833) і К. Ліпінського (1833), М. Маркевича (1840, 1857 (анонімно)), А. Маркевича (1857), А. Єдлички (1858), А. Коціпінського (1862) тощо); пізніше поряд з цими виданнями почали друкуватися наукові етнографічні записи українського музичного фольклору (збірки О. Потебні (1863), О. Рубця (1872 і випуски 1872-1890), О. Гулака-Артемовського (1883) [1, с. 85-86]). Першою професійною науковою розвідкою щодо мелодики української народної пісні була стаття російського композитора О. Серова «Музика південноросійських пісень» (1861). Згодом новим етапом в історії професійної обробки українських народних пісень став період останньої третини ХІХ — початку ХХ ст., пов'язаний з творчістю засновника національної української композиторської школи М. Лисенка.

У другій половині ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. основними концертними осередками в Україні були маєтки багатих вельмож та поміщиків. Деякі великі землевласники (Г. Потьомкін, О. та К. Розумовські, Г. Тарновський, П. Галаган, Д. Ширай та ін.) мали досить гарні симфонічні оркестри, оперні та балетні трупи, в яких артистами були переважно кріпаки, а для керівництва музичною справою нерідко запрошували обізнаних капельмейстерів та диригентів з вільнонайманих, а також відомих іноземних композиторів та музикантів. Репертуар кріпацьких оркестрів, капел і театрів складався з різноманітних інструментальних та хорових творів, оперних уривків, а також опер і балетів (переважно іноземних), які ставили здебільшого у великих поміщицьких садибах (найяскравішим прикладом репертуару кріпацького театру є нотна бібліотека Розумовських, яка налічувала понад 2300 музичних творів, зокрема опер) [10, с. 283]. У багатьох кріпацьких театрах демонструвалися російські й українські драматичні п'єси, наприклад, у маєтку Д. Троцинського в Кибинцях, названих «українськими Афінами», ставилися п'єси В. Гоголя (батька). Свого часу музичні центри в панських садибах відіграли певну історичну роль у розвитку музичної культури, та згодом у зв'язку з розкладом феодально-кріпосного устрою почали поступово втрачати своє значення в музичному житті української спільноти. Після реформи 1861 р. деякі оркестри продовжували своє існування, ввійшовши в музичну культуру великих міст та збагативши її, кваліфіковані музиканти з колишніх кріпаків ставали вільними професіоналами.

Українська музична культура в першій половині ХІХ ст. розвивалася в досить складних умовах. Великодержавна шовіністична політика царського уряду була спрямована на свідоме занедбання навчальних закладів на території тогочасної України, можливості для розвитку демократичної національної культури були обмеженими.

Втім, великі міста України, насамперед Київ, Харків, Одеса, Львів, Полтава, історично мали ustalені музичні традиції. І хоча в першій половині XIX ст. їх культура розвивалася менш інтенсивно, ніж у наступні роки, проте саме тут формувалися й згодом здобули значних досягнень національні наука, література, мистецтво. Визначну роль у цьому процесі відіграло відкриття університетів у Харкові (1805) і Києві (1834). При Харківському університеті в 1805-1859 рр. функціонували музичні класи, в яких здійснювалася професійна підготовка спеціалістів-інструменталістів. Значна увага приділялася музичному вихованню в різноманітних приватних пансіонах, виникли перші приватні музичні школи.

Музичне життя Західної України з 1776 р. було пов'язане з діяльністю Імператорсько-королівського привілейованого театру у Львові, вистави в якому йшли німецькою, згодом і польською мовами. У 1853р. у Львові на базі музичної школи Галицького музичного товариства була відкрита консерваторія, що істотно позначилося на розвитку музичного життя міста та регіону в цілому. Значною подією в національно-культурному житті Західної України стало відкриття в 1864 р. українського театру товариства «Руська бесіда» у Львові. До репертуару театру входили як п'єси українських драматургів Наддніпрянщини, так і західноукраїнських авторів, характерним було широке залучення музики та співів до вистав. Багато працювали в жанрі театральної музики західноукраїнські композитори М. Вербицький, І.Лаврівський, І. Воробкевич, П. Бажанський, згодом — А. Вахнянин, В. Матюк, Я. Лопатинський та ін.

Зародження національного українського оперного театру відбувалося на початку XIX ст. і пов'язане з творчістю й театальною діяльністю фундатора нової української літератури І. Котляревського У 1819 р. в Полтавському театрі відбулася постановка його твору «Наталка Полтавка», який автор назвав «малоросійською оперою». Вистава мала значний успіх і згодом стала однією з найпопулярніших п'єс українського музично-драматичного театру. За визначенням відомої сучасної дослідниці української музики М. Загайкевич, «Наталка Полтавка» стала родоначальницею жанру діалогічної народно-побутової опери [4, с. 268]. Розмовні діалоги в «Наталці Полтавці» чергуються з музичними номерами, що характерно для оперної драматургії кінця XVIII — початку XIX ст. певних видів опер у різних європейських країнах: опери-буф в Італії, комічної опери у Франції, зінгшпілю в Німеччині та Австрії, а також для російської комічної опери кінця XVIII ст. і перших національних опер слов'янських народів (чехів, поляків), де композиторська творчість проходила етап формування та становлення.

«Малоросійська опера» І. Котляревського «Наталка Полтавка» уособлює художні та драматургічні ознаки, які згодом розвинулися в українському музично-драматичному мистецтві XIX ст. Насамперед до них належать звернення до народного життя, використання фольклорних джерел та опора на народнописані традиції, а також прагнення до відображення романтичних настроїв на реалістичній основі.

Зазначимо, що, на думку Л. Корній, «в музично-театральних творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Вербицького відбувалося становлення української національної опери» [5, с. 200]. Згодом були створені клавіри «Наталки Полтавки» М. Васильєвим і М. Лисенком. Саме опера М. Лисенка (1889), яка вже мала увертюру й оркестрові антракти, стала найліпшим опрацюванням нев'янучого твору Котляревського.

З середини ХІХ ст. посилюються тенденції до створення української національної опери, якою стала опера С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм» (1862). У музикознавчій літературі відзначено, що музична драматургія цього твору пов'язана із західноєвропейською комічною оперою, водночас композитор ґрунтувався на різноманітних засобах музичної виразності української пісенності та танцювального фольклору, що демонструє тісний зв'язок з музично-драматичною традицією театральних постанов відомих українських п'єс І. Котляревського й Г. Квітки-Основ'яненка, наскрізь просякнених народними піснями та танцями. Подальший розвиток української національної опери відбувався пізніше, в останню третину ХІХ ст., і найбільше пов'язаний з творчістю М. Лисенка — фундатора української класичної музики, видатного хорового диригента й суспільно-громадського діяча.

Отже на тлі соціально-політичних подій, які відбувалися на етнолінгвістичних теренах українців наприкінці ХVІІІ — в середині ХІХ ст., проходило культурне та мистецьке життя української спільноти. Процес зародження й становлення української національної опери відбувався в несприятливих і загалом складних для української нації соціально-історичних обставинах, зумовлених насамперед феодально-кріпосним устроєм та шовіністичною політикою російського й австрійського урядів. Водночас рух українського національного відродження, що розпочався з кінця ХVІІІ ст., мав значний вплив на культурне життя української громади. Однією з невід'ємних та найвизначніших складових культурно-мистецького розвитку української нації перших десятиріч — середини ХІХ ст. було формування національної опери, художні та музично-драматургічні ознаки якої згодом стали основою української національної оперної класики.

Перспективи подальших наукових розвідок цієї проблематики пов'язані з ґрунтовним вивченням становлення та розвитку української опери в контексті процесів національного відродження й загальноєвропейської культурної традиції.

Список літератури

1. Архімович Л. Нариси з історії української музики. Ч. 1 / Л. Архімович, Т. Каришева та ін. — К. : Мистецтво, 1964. — 312 с.
2. Гоголь Н. Собрание сочинений. В 7 т. Т. 6. Статті / Н. Гоголь. — М. : Худож. література, 1986. — 543 с.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. — Львів : Світ, 1991. — 576 с.
4. Історія української музики. Т. 2. Друга половина ХІХ ст. / Т. Булат, М. Гордійчук та ін. — К. : Наук. думка, 1989. — 464 с.

5. Корній Л. Історія української музики. Ч. 3. XIX ст. / Л. Корній. — Київ–Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2001. — 480 с.
6. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. — Львів : Світ, 1990. — 520 с.
7. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою / І. Лисяк-Рудницький. — (Б. м.), Вид-во «Сучасність», 1973. — 444 с.
8. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство / Д. Миллер. — К., 1897. — 133 с.
9. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. — К. : Фірма «Довіра», 1992. — 141 с.
10. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. — К. : АртЕк, 1998. — 728 с.
11. Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могильницького. — Львів : Тов-ство «Просвіта», 1906. — 624 с.
12. Шейко В. Історія української культури / В. Шейко, В. Білоцерківський. — К. : Знання, 2009. — 413 с.

Надійшла до редколегії 29.12.2010 р.